

O‘SMIRLIK DAVRIDA AGRESSIV XULQ-ATVORNING BIOPSIKOLOGIK MEXANIZMLARI

Aminbayeva Bayansulu Maxsetbay qizi

Nizomiy nomidagi O‘zbekiston Milliy pedagogika universiteti mustaqil izlanuvchisi

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.22127442>

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘smirlik davrida kuzatiladigan agressiv xulq-atvorning biologik va psixologik yondashuv nuqtai nazaridan tahlil qilinadi. Ushbu maqolaning maqsadi o‘smirlik davridagi agressiv xulq-atvorni belgilovchi biopsixologik omillar ularning - neyroanatomik, neyromediator , gormonal, genetik-irsiy va psixofiziologik reaktivlik omillarini tizimli tahlil qilish va ularning ijtimoiy-psixologik muhit bilan o‘zaro ta’sirini ko‘rsatishdan iborat.

Kalit so‘zlar: o‘smirlik davri, agressiv xulq-atvor, biopsixologik mexanizmlar, testosterone, limbik tizim, prefrontal korteks, kortizol, genetik.

Аннотация: В данной статье анализируется агрессивное поведение в подростковом возрасте с биологической и психологической точек зрения. Цель статьи - провести систематический анализ биопсихологических факторов (в частности, нейроанатомических, нейромедиаторных, гормональных, генетико-наследственных и факторов психофизиологической реактивности), определяющих агрессивное поведение подростков, а также продемонстрировать их взаимодействие с социально-психологической средой.

Ключевые слова: подростковый возраст, агрессивное поведение, биопсихологические механизмы, тестостерон, лимбическая система, префронтальная кора, кортизол, генетические фактор.

Abstract: This article analyzes aggressive behavior during adolescence from both biological and psychological perspectives. The aim of the article is to systematically analyze the biopsychological factors determining aggressive behavior in adolescents—specifically neuroanatomical, neurotransmitter, hormonal, genetic/hereditary, and psychophysiological reactivity factors-and to elucidate their interaction with the socio-psychological environment.

Key words: adolescence, aggressive behavior, biopsychological mechanisms, testosterone, limbic system, prefrontal cortex, cortisol, genetic.

Kirish. O‘smirlik inson ontogenezining biologik, psixologik va ijtimoiy jihatdan eng faol o‘zgarishlar kuzatiladigan davrlaridan biridir. Ushbu davrda organizmning fiziologik yetilishi bilan bir qatorda shaxsning o‘zini anglash, mustaqillikka intilish, tengdoshlar bilan munosabatlarini qayta tashkil etish va emotsional tajribalarni boshqarish jarayoni ham jadallashadi. Mazkur o‘zgarishlar ayrim hollarda xulq-atvorda keskinlik, impulsivlik, nizolarga moyillik va agressiv reaksiyaning kuchayishi bilan namoyon bo‘lishi mumkin.

Agressiya psixologiyada boshqa shaxsga, guruhga yoki obyektga zarar yetkazishga yo‘naltirilgan xatti-harakat, hissiy holat yoki xulqiy tendensiya sifatida o‘rganiladi. Biroq agressiyani faqat tashqi tajovuzkor xatti-harakat bilan chegaralash to‘g‘ri emas. Uning tarkibida g‘azab, dushmanlik, frustratsiyaga javob, imoulsiv reaksiya, o‘zini himoya qilish va maqsadga erishish uchun boshqalarga bosim o‘tkazish kabi turli psixologik mexanizmlar mavjud.

Zamonaviy tadqiqotlarda agressiyaning kelib chiqishi birgina sabab bilan izohlanmasligi ta’kidlanadi. Genetik moyillik, asab tizimining xususiyatlari, garmonal jarayonlar, temperament, emotsiyalarni bsohqarish , kognitiv nazorat va atrof-muhit omillari bir-biri bilan o‘zaro ta’sirlashadi. Genetik tadqiqotning tizimli sharhlari ham agressiyaning shakllanishida genetik omillar muhim bo‘lishi mumkinligini, biroq genlarning ta’siri muhit bilan o‘zaro munosbatda namoyon bo‘lishini ko‘rsatadi. Shu nuqtayi nazardan, o‘smiragressiyasini o‘rganishda biopsixologik yondashuv alohida ahamiyatga ega. Chunki mazkur yondoshuv biologik va psixologik jarayonlarni bir biridan ajratmasdan, ularning o‘zaro bog‘liqligini tahlil qilish imkonini beradi.

1. Neyroanatomik omillar

Zamonaviy neyrovizualizatsiya tadqiqotlari (funksional MRT) shuni ko‘rsatadiki, o‘smirlik davrida miyaning turli qismlari bir xilda emas, balki noteks su‘ratda rivojlanadi. Hissiyotlarni, xavf-xatarni idrok etishni va tezkor reaksiyalarni boshqaruvchi limbik tizim, xususan amigdala, bu davrda allaqachon yetuklashgan bo‘ladi. Ammo xulq-atvorni ongli nazorat qilish, oqibatlarni boshorat qilish, impulsni tormozlash uchun javobgar bo‘lgan prefrontal kontekst o‘zining to‘liq morfologik va funksional yetukligiga

faqat 22-25 yoshlarga kelib erishadi. Ushbu ikki tizim oʻrtasidagi rivojlanish nomutanosibligi “amigdala-prefrontal disbalansi” model deb ataladi. Natijada oʻsmir kuchli emotsional qoʻzgʻalish holatida (jahl, xafagarchilik, tahdid hissi) boʻlganida, uning miyasi kattalarnikiga qaraganda koʻproq darajada limbic tizim, yaʼni “hissiy miya” boshqaruvi ish yuritadu, prefrontal kontekstning tormozlovchi nazorati esa yetarli darajada ishga tushmaydi. Bu holat impulsive, oʻylab koʻrilmagan, baʼzan haddan tashqari kuchli agressiv reaksiyalarning paydo boʻlishiga zamin yaratadi [1. 2006:B.296-312].

Bundan tashqari, bosh miya oq moddasining mielinlanish jarayoni ham oʻsmirlik davrida davom etadi, bu esa nerv impulslarining tezligi va nervoyu tarmoqlar oʻstasidagi muvofiqlashuv sifatida bevosita taʼsir koʻrsatadi. Mielinlanishning tugallanmaganligi trufayli miyaning turli boʻlimlari – ayniqsa hissiy va nazorat markazlari – oʻrtasidagi “aloqa” sekinroq va samarasizroq kechadi, bu ham oʻz navbatida xulqni tez va oqilona bsohqarishni qiyinlashtiradi.

2. Neyromediator tizimining roli

Agressiv xulq-atvorning kimyoviy asosini neyromediatorlar – miya hujayralari oʻrtasida signal uzatuvchi moddalar belgilaydi. Ilmiy adabiyotlarda eng koʻp oʻrganilgan uch tizim quyidagilar hisoblanadi.

Serotonin tizimi. Serotonin darajasining pasayishi impulsive-agressiv xulqning eng barqaror biologik korrelyatlaridan biri sifatida tan olingan. Serotonin odatda tormozlovchi vazifani bajaradi – u impulslarni jilovlaydi va emotsional barqarorlikni taʼminlaydi. Oʻsmirlik davrida gormonal oʻzgarishlar fonida serotoninergik tizim faoliyatining beqarorlashishi impulsiv tajovuzkorlik xavfini oshiradi.

Dofamin tizimi. Dofamin mukofot va motivatsiya tizimi bilan bogʻliq boʻlib, oʻsmirlik davrida bu tizim ayniqsa faol ishlaydi. Yuqor dofaminergik faollik xavf-xatarga moyillikni, yangi va kuchli hissiy tajribalarga (shu jumladan tajovuzkor xatti-harakatlar orqali olinadigan “qoniqish”ga) intilishni kuchaytirishi mumkin.

GABA (gama-aminomoy kislotasi) tizimi. GABA markaziy asab tizimining asosiy tormozlovchi mediator boʻlib, uning yetishmovchiligi neyron qoʻzgʻalishining nazoratsiz kuchayishiga, natijada tashqi taʼsirlarga nisbatan haddan tashqari keskin va agressiv reaksiyalarga olib kelishi mumkin [2. 2008:B.111-126].

3. Gormonal omillar

Oʻsmirlik davri jinsiy balogʻatga yetish (pubertat) bilan chambarchas bogʻliq boʻlib, bu davrda organizmda tub gormonal qayta qurish yuz beradi. Testosteron darajasining oshishi, ayniqsa oʻgʻil bolalarda, ijtimoiy dominantlik uchun kurash, raqobatbardoshlik va baʼzi holatlarda jismoniy tajovuzkorlik darajasi bilan bogʻliqlikda boʻlishi koʻplab tadqiqotlarda qayd etilgan. Biroq bu bogʻliqlik chiziqli emas – testosterone taʼsiri koʻp jihatdan shaxsning ijtimoiy maqomiga, hurmatga boʻlgan intilishi va muhitdagi normalar bilan oʻzaro taʼsirlashadi.

Stress gormoni – kortizolning roli ham muhim ahamiyat kasb etadi. Surunkali stress yoki bolalikdagi ogʻir tajribalar natijasida gipotalamus-gipofiz-buyrak usti bezi oʻqining(GGBOʻ) faoliyati buzulishi mumkin. Bundan kortizol darajasining doimiy yuqori yoki, aksincha, gʻayrioddiy past boʻlishi agressiv va antisosial xulq bilan bogʻliqligi aniqlangan – past bazaal kortizol darajasi baʼzan xavf-xatarga past sezuvchanlik va jazodan qoʻrqmaslik bilan izohlanadi [4. 2010:B.216].

Qizlarda estrogen va progesterone garmoni darajasining tsiklik oʻzgarishi hissiy beqarorlikka, baʼzi davrda esa asabiylashuv va tajovuzkorlik koʻrinishlarining kuchayishiga sabab boʻlishi mumkin, garchi bu taʼsir individual xususiyatga koʻra sezilarli darajada farqlanadi.

4. Genetik va irsiy omillar

Egizaklar va asrab olingan bolalar ustidan oʻtkazilgan tadqiqotlar agressiv xulq-atvorda irsiy omilning maʼlum darajadagi hissasini tasdiqlaydi. Xususan, MAOA geni (monoamine oksidaza A fermentini kodlovchi gen) faolligining pastligi bilan bogʻliq variant “jangari gen” nomi bilan mashhur boʻlib, u bolalikda zoravonlik yoki eʼtiborsizlikka duch kelgan shaxslarda agressiv-antisosial xulq rivojlanishi xavfini sezilarli darajada oshirishi koʻrsatilgan. Bu misol “gen-muhit oʻzaro taʼsiri” tamoyilining yorqin namunasi hisoblanadi: gen yakka holda taqdirini belgilamaydi, balki noqulay muhit sharoitida moyillikni kuchaytiradi.

Shu bilan birga, temperamentning irsiy asoslangan xususiyatlari –past frustratsiyaga chidamlilik, yuqori qozgaluvchanlik, sensatsiyaga(kuchli tassurotlarga) intilish- oʻsmirlik davrida agressiv reaksiyalarning namoyon boʻlishini osonlashtiruvchi zamin yaratadi [3. 2002:B.851].

Xulosa

Oʻsmirlardagi agressiv xulq-atvor murakkab biopsixologik hodisa boʻlib, uning shakllanishini bitta sabab bilan izohlash mumkin emas. Agressiya rivojida biologik yetilish, miya tizimining rivojlanish

xususiyatlari, genetik moyillik, gormonal oʻzgarishlar, temperament va psixologik nazorat mexanizmlari bilan chambarchas bogʻliq. Tahlil natijalariga koʻra, agressiv xulq-atvorning neyroanatomik asoslarida, avvalo, emotsional reaksiyalarni shakllantirishda ishtirok etuvchi limbik tizim va xatti-harakatlarni ongli ravishda boshqarish, impulslarni tormozlash hamda vaziyatning ehtimoliy oqibatlarini baholash bilan bogʻliq prefrontal korteksning rivojlanish xususiyatlari muhim ahamiyatga ega. Oʻsmirlik davrida ushbu tizimlarning yetilish surʼatlari oʻrtasidagi nomutanosiblik kuchli emotsional qoʻzgʻalish sharoitida impulsiv reaksiyalarning yuzaga kelish ehtimolini oshirishi mumkin. Shu sababli oʻsmirning agressiv javobi ayrim vaziyatlarda uzoq muddatli oqibatlarni yetarlicha baholamagan holda yuzaga keladigan tezkor emotsional reaksiya shaklida namoyon boʻladi.

Alohida taʼkidlash joizki, biologik omillar va ijtimoiy-psixologik muhitni bir-biridan mustaqil holda koʻrib chiqish oʻsmir agressiyasining mohiyatini toʻliq tushuntirib bera olmaydi. Oilaviy munosabatlar, tengdoshlar muhiti, taʼlim sharoiti, stressli vaziyatlar va shaxslararo nizolar biologik jihatdan sezuvchan oʻsmirlarning agressiv reaksiyalarini kuchaytirishi yoki aksincha, ularning namoyon boʻlishini cheklashi mumkin. Shu sababli agressiv xulq-atvorni biologik determinizm asosida emas, balki biologik predispozitsiya va psixologik-ijtimoiy tajribaning oʻzaro taʼsiri nuqtayi nazaridan baholash ilmiy jihatdan asosliroqdir.

Foydalangan adabiyotlar roʻyhati.

1. Blakemore S.J., Choudhury S. Development of the adolescent brain: implications for executive function and social cognition // *Journal of Child Psychology and Psychiatry*. 2006. -Vol. 47, No. 3–4. - P. 296–312.
2. Casey B.J., Jones R.M., Hare T.A. The adolescent brain // *Annals of the New York Academy of Sciences*. - 2008. - Vol. 1124. - P. 111–126.
3. Caspi A. va boshq. Role of genotype in the cycle of violence in maltreated children // *Science*. — 2002. — Vol. 297. — P. 851–854.
4. Steinberg L. A dual systems model of adolescent risk-taking // *Developmental Psychobiology*. — 2010. — Vol. 52, No. 3. — P. 216–224.